

A kapitalizmus után

Az Egyesült Államok bankrendszere több mint 3000 milliárd dolláros veszteséggel kénytelen szembesülni. Japán depresszióba süllyedt. Kína a zéró növekedés felé tart. Néhányan még hisznek benne, hogy egy sürgős sebészeti beavatkozás visszaállíthatja a status quót. Ám sokkal többen látják úgy, hogy az olyan ritka fordulópontok egyikéhez érkeztünk, amelyek után már semmi nem lesz többé a régi.

De ha véget ér egy álom, akkor milyen új álmok várnak vajon a homályban? Netán a kapitalizmus képes lesz alkalmazkodni? Vagy ismét fel kell tennünk azon sorsdöntő kérdések egyikét, amelyek idestova két évszázada ott gomolyognak a politikai gondolkodásban: mi jöhet a kapitalizmus után?

Ennek a kérdésnek a vizsgálatát még néhány évvel ezelőtt is inkább elnapolták. Nagyjából annyira tűnt fontosnak, mint azt firtatni, hogy mi jöhet az elektromosság után. A globális piacok Kínát és Indiát saját pályájukra állították, és a kapitalizmus győzelme teljesnek tűnt. Már csak olyan kiszikkadt ellenfelei akadnak, mint a középkorias iszlám, vagy a G8-as csúcstalálkozókat helyszínei körül hőbörgő nekivadult csoportok. Azt mondták, hogy a multinacionális cégek immár nagyobb birodalmakat kommandíroznak, mint a legtöbb nemzetállam, és bizonyos szempontból márkáik bűvkörébe vonták a tömegeket.

Ám éppen a kapitalizmus tanulsága az, hogy semmi sem állandó – ahogy Marx írja, „minden, ami egykor biztos volt, semmivé foszlott”. A kapitalizmuson belül legalább annyi olyan erő van, ami aláaknázza azt, mint olyan, ami képes tovább működtetni.

Ebben a tanulmányban azt vizsgálom, hogy vajon mivé alakulhat a kapitalizmus, mire keresztülvergődí magát a jelenlegi válságán. Nem jósolok sem újjászületést, sem pedig összeomlást. Ehelyett analógiákat mutatok olyan rendszerekkel, amelyek egykor éppen ennyire állandónak tűntek. A 19. század első felének európai monarchiái lebírták forradalmi kihívóikat, akiknek álmait Waterloo sara – úgy tűnt – végképp maga alá temette. A világot császárok és királyok kormányozták, akik igen komoly alkalmazkodási képességekről tettek tanúbizonyságot. Támogatóik, akár csak a kapitalizmus mai védelmezői, meggyőző érveket sorakoztattak fel amellett, hogy a monarchia a társadalom természetében gyökerezik. A hierarchia akkor természetes volt; ma az egyéni nyereségvágy függvénye. Azután következett a tömegdemokrácia, amely kipróbáltatott

és végül könnyűnek találtatt. Ma pedig a szocializmus tűnik fel olyan fényben, mint jó szándékú kísérlet, amely megbukott, mivel idegen volt az emberi természettől.

Az, ami a hadseregekkel történt, szintén használható keretet ad, amikor a kapitalizmus jövőjéről töprengünk. Csupán néhány nemzedéknyire vagyunk azoktól a társadalmaktól, ahol a hadsereg magas státuszú, a tisztelet fényében sütkérező csoportot képezett. A háború a természet rendjéhez tartozott, a vitás kérdések megoldásának kikerülhetetlen módja volt. Ám mára – meglepő módon – a világ hadseregeinek túlnyomó részét megszelídítették és civilizálták, gyakorta kegyetlen urakból professzionális szolgákká változtatták.

Nem akarom azt mondani, hogy a kapitalizmus jobban el fog tűnni, mint a háború. Az összetett, egymáshoz ezer szálon kötődő piacgazdaságok ezután is óriási értéktöbbleteket fognak kitermelni, amelyet az új tudományos ismeretek egyre hömpölygő folyama táplál majd. De ahogyan a monarchia is a perifériára szorult egykorvolt központi szerepéből, a kapitalizmus sem fogja olyan mértékig meghatározni a társadalmat és a kultúrát, ahogyan ma teheti. Röviden: meglehet, hogy a kapitalizmus is inkább szolga lesz, mint úr, és hanyatlása felgyorsítja ezt a folyamatot. A korábbi gazdasági válságok is kegyetlenek voltak, ám különféle ideákat vontak be a margóról a figyelem középpontjába, és felgyorsítva szuszakolták őket keresztül azon a három fázison, amelyekben Schopenhauer szerint minden új gondolatnak át kell mennie: először kigúnyolják őket, azután hevesen ellenzik, végül pedig természetesnek veszik.

Ahhoz, hogy megértsük a kapitalizmus jövőjét, meg kell értenünk a jelenlegi állapotát. Ez nem is olyan egyszerű. A kapitalizmus magába foglal egy piacgazdaságot, de nem minden piacgazdaság kapitalisztikus. Hozzá tartozik a kereskedelem, ám az is létezett már jóval a kapitalizmust megelőzően. Tőke jelenik meg benne, ám az egyiptomi fáraók és a fasiszta diktátorok is értéktöbbletek felett rendelkeztek.

A kapitalizmus legjobb meghatározását talán a francia történész, Fernand Braudel adta, amikor úgy írta le, mint a hagyma és a faanyag, a vízvezetékek és a főzés mindennapi piacgazdaságaira épülő különféle rétegek összességét. Ezek a helyi, regionális, nemzeti és globális rétegek egyre absztraktabb formát öltenek, míg végül a csúcson megjelenik a testetlen pénzügyi rendszer, amely visszahat minden szintre, nem kötődik egyetlen adott helyhez vagy iparághoz sem, és mindent áruvá formál. A kapitalizmus akkor vált „izmussá”, amikor Genova és Velence, London és Brugge virágzó bankjai és kereskedelme összekapcsolódtak a leleményes manufaktúra-iparral, hogy olyan világot hozzanak létre, amelyet az absztrakt tőkék birtokosai urálnak, akik kiszorítják a centrális pozícióra törekvő más rétegeket, a katonáktól a tudósokon és a bürokráteken át egészen a kézművesekig.

A kapitalizmusnak számos beágyazódott formája is kialakult a mai befektetési alapokig és határidős tőzsdeügyletekig vezető úton. Volt, amikor szoros szövetséget kötött az állammal (a szilikon-völgyi beruházások 40 százaléka állami forrásokból származott), óriási ipari konglomerátumok alakultak ki (mint például Koreában); vagy olyan változatok, mint Kína sajátos merkantilista-kommunista hibridkapitalizmusa, illetve Délkelet-Ázsia iparmágnások uralta kapitalizmusa. Voltak olyan szabadpiacok, amelyek nyílt teret kínáltak a piaci kalózkodásnak – mint az USA a 19. században –, és olyan nagymértékben társadalmisított piaci formák, mint amilyen Svájcot jellemezte a 20. század folyamán.

Ám, ahogy azt Karl Marx megjósolta, a kapitalizmus expanzív: a tizenkilencedik század tőkései egyforma lelkesedéssel vásároltak politikusokat, műgyűjteményeket, vidéki birtokokat és egyetemeket. A mai kapitalisták gond nélkül viszonyulnak a céges szponzoráláshoz, legyen szó akár gyémántkoponyákról* vagy régi mesterekről, szoftverekről vagy éppen úrkutatásról. Módszereik beszívárogtak az egészségügybe, a mezőgazdaságba és a jótékonykodásba (bár a „filantropkapitalizmus” ideája, amely szerint a gazdagok felelőssége megmenteni a világot, nem valószínű, hogy túlélné a válságot). Bármit áruvá lehet változtatni, bármi eladható és megvásárolható – a szextől a művészetten át a vallásig – és a kapitalizmus nem létezhet az invenciók nélkül. Még a klímaváltozás is a fellendülés lehetőségét hordozza a kapitalizmus számára, a kutatás és fejlesztés új hullámaint finanszírozó adófizetőikkel, és a kormányokkal, amelyeket rávesznek a széndioxid-kibocsátás adás-vételének szponzorálására, amely új, pazar lehetőségeket nyújt a kereskedőknek, a brókereknek és a befektetőknek a meggazdagodásra.

A kapitalizmust összetett, bonyolult viszonyok fűzik a politikához. A politika néha korlátozni és visszafogni igyekszik a kapitalizmust, máskor viszont a kapitalizmus törekszik a politika alávételére. Nagy-Britanniában mind a konzervatív, mind pedig a liberális párt lényegében a befektetési alapok szponzorálásától függ. A Munkáspártot a City befektetői mentették meg a csődtől, és cserébe a párt bankárok sorát kérte fel a legkülönbözőbb olyan bizottságok vezetésére, amelyeknek hatásköre – mint a közegészségügy, vagy a jóléti reformok – amúgy igencsak távol állt volna tevékenységüktől. Boris Johnson a londoni foglalkoztatáspolitikát és szakképzést olyasvalaki irányítása alá adta, aki korábban egy befekte-

* A „gyémántkoponya” az extravagáns popművész, Damien Hirst alkotása, egy platinából készült gyémántokkal telerakott koponya. Eredeti címe: „Az Isten szeretetéért”. Az ékszer minden idők legmagasabb kikiáltási árán, 50 millió fontért került eladásra 2007-ben Londonban, ám később kiderült, hogy a vásárló egy olyan konzorcium volt, amelynek maga Hirst is tagja. Az eset igen nagy vihart kavart. (A ford.)

tési alapot vezetett. Ugyanezt a mintát láthatjuk az Egyesült Államokban is, ahol a Wall Street mindkét pártot behálózta – ez az egyik oka, hogy oly nehezükre esett reagálni arra a válságra, amely ennyire rácsafolt várakozásaikra. (Obama kezdeti lépései részben éppen azért látszanak időnként bizonytalanabbnak és kevésbé radikálisnak, mint Rooseveltéi, mert míg annak idején Rooseveltt többé-kevésbé külső tanácsadókra támaszkodott, addig Obama a Wall Street olyan belső embereit vette maga mellé, mint Larry Summers vagy Tim Geithner.)

A kapitalizmus expanzív és kreatív jellegét mind a Világgazdasági Fórum résztvevői, mind annak radikális kritikusai bátorítják, azt feltételezve, hogy a kapitalizmus elkerülhetetlenül tovább növekszik – és még az eddigieknél is jobban összefonódik a politikával és a kultúrával. Egy olyan korban, amikor hétéves gyerekeket toboroznak arra, hogy társaiknak Barbie-babákat árusítsanak, ez meglehetősen hihetőnek is tűnik. A tudatmódosító drogoktól a számítógépes játékokon át az extrém sportokig a kapitalizmus minden lehetséges és lehetetlen eszközt felhasznál, hogy olyan mértékig áthathassa az emberek legmélyebb vágyait is, amilyenre korábban csupán a vallások voltak képesek.

Ám csupán néhány évtizeddel ezelőtt mégis óriási volt az érdeklődés aziránt, hogy vajon mi fogja meghaladni a kapitalizmust. A válaszok a kommunizmustól a menedzserizmusig terjedtek, és a szabadidő és szórakozás Aranykora beköszöntének álmától a közösséghez és az ökológiai harmóniához való visszatérés vágyáig sok minden szóba került. Ma ezek az utópiák a Társadalmi Világforum körüli csoportosulásokban jellemzőek, vagy a nagyobb vallások perifériáin, meg az internet körül kikristályosodó radikális szubkultúrákban, és moderáltabb formában a világ megannyi alapítványában. Ezek mindegyike rá van szorulva, hogy új követőket toborozzon. Ám gyengeségük – akárcsak a mai antikapitalista irodalom legnagyobb részének (David Korten, Wendell Berry, Alain Lipietz, Michael Albert és mások) gyengesége – főleg abban áll, hogy nemigen adnak receptet saját vízióik megvalósítására, és arra, hogy miként lehet legyőzni az alaposan beágyazódott, ettől eltérő érdekeket.

Evvel ellentétben a marxizmus intellektuális ereje abban áll, hogy leszögezi: a kapitalizmus korántsem volt az a mindenható rendszer, amelyet ma olyan szerzők írnak le, mint Michael Hardt és Antonio Negri, hanem sokkal inkább egy olyan rendszer, amely óhatatlanul kénytelen elpusztítani önmagát. Marxista értelemben a technológiai fejlődés a változás motorja lehet, amely a termelőerők és a termelési viszonyok ellentmondásában forradalmi erővé válik. A 19. században a proletariátus elnyomorodását tekintették ilyen mechanizmusnak; a 20. század áthangszerelt nézetei szerint a tudásmunkások (*knowledge worker*) befolyásának növekedése (illetve bizonyos elképzelések szerint proletarizálódásuk) lesz ilyen hatással. Így vagy úgy, de a kapitalizmus kitermeli saját sírásóit.

Az, hogy nem így történt, hogy a kapitalizmus éppen hogy alaposan kiterjedt és megerősödött, olyan végletekbe kényszerítette a marxizmust, mint a francia protest-párt, a *Nouveau parti anticapitaliste*, vagy az akadémikus marxizmus megszelídített érveibe, amely alámerül a szövegelemzés absztrakt mélységeibe.

Ám a nyughatatlan kapitalizmus továbbra is alapot ad azoknak az elképzeléseknek, amelyek lehetséges önpusztulását jósolják. Egy nemzedékkel ezelőtt a társadalomtudós Daniel Bell úgy vélekedett a „kapitalizmus kulturális ellentmondásairól”, hogy a kapitalizmus le fogja rombolni azokat a tradicionális normákat, amelyeken nyugszik – a kemény munka ethoszát, az örökség átadását a gyermekeknek, a túlhajtott hedonizmus elutasítását. Erre jó példa volt az 1990-es évek Japánja – a lazszáló tinédzserekkel, akik elvetették szüleik munkamorálját, amely a gazdasági csoda hajtóereje volt.

Az ehhez kapcsolódó érvrendszerek közül némelyik a demográfiát tekintti a dolgok Achilles-sarkának. A kapitalista materializmus redukálta az emberek gyermekvállalási kedvét, akik elutasították, hogy a családi élet taposómalmában feláldozzák jövedelmüket és szórakozásaikat. (És a meritokrácia még inkább arra ösztönözte a szülőket, hogy legfeljebb egy vagy két gyermeket vállaljanak.) A születési ráta mind Európában, mind pedig a fehér amerikaiak körében csökkenésnek indult. Egy bizonyos ponton az ebből eredő demográfiai kiegyensúlyozatlanság már azzal fenyeget, hogy aláássa az összes társadalomban meglévő generációs mátrixot – az idősek egyre növekvő arányú csoportja mind többet követel a fiatal, aktív dolgozók folyamatosan zsugorodó csoportjától. A megtakarítások arányának zuhanása – amely 2007-re nagyjából a zéróra csökkent az Egyesült Államokban, miközben inkább 30 százalék körül kellene lennie ahhoz, hogy megfelelhessen az előregedés támasztotta követelményeknek –, komoly jele annak, hogy a kapitalizmus elveszítette képességét saját jövője biztosítására. (Ironikus módon Kína, magasabb megtakarítási rátájának dacára, még nagyobb veszélyben lehet, hiszen az egyetlen gyermek vállalását propagáló politika gyorsabban változtatja az országot egy fiatal társadalomból az öregek társadalmává, mint bármikor eddig az emberiség történetében.)

Más kritikák azt hangsúlyozzák, hogy milyen veszélyeket hordoznak a kapitalizmus sikerei is. A termelékenység óriási léptékű fokozódása azt eredményezi, hogy a termelő szektorok kisebb részesedést kapnak a GDP-ből, és ezáltal az adott gazdaságok egyre inkább az eredendően nehezebben növelhető szolgáltatási szektorra támaszkodnak. Egy ehhez kapcsolódó problémát találunk a fogyasztás területén is. A lakosság anyagi igényeit sikeresen kielégítő kapitalizmus azt veszélyezteti, hogy az emberek elfordulnak a kemény munkától és a pénzhajhászástól, hamarabb nyugdíjba vágnak, és háromnapos hétvégeket követelnek. A kapitalizmus egyetlen válasza erre az, hogy újabb és újabb szükségleteket generál, a státusz, a szépség vagy éppen az elhízás feletti aggo-

dalmakra apellálva, ami perverz módon a fejlett társadalmakban élőket rosszabb pszichológiai állapotba kergeti, mint szegényebb országokban élő embertársaikat.

Mindezek a kritikák sok szempontból jogosultak, de egyik sem ad túl sok iránymutatást arra, hogy miként fognak megoldódni a kapitalizmus ellentmondásai, és nem sokat tudnak mondani magának a tőkének nyugtalan dinamikájáról sem. Ahhoz, hogy lássuk, a jelenlegi válság miként kapcsolódik a fenti hosszú távú trendekhez, nem Marxhoz, Keyneshez vagy Hayekhez kellene fordulnunk, hanem a venezuelai közgazdász, Carlota Perez munkáihoz, akinek írásai egyre inkább a figyelem középpontjába kerülnek.

Perez a technológiai változások hosszú távú mintáit kutatja. Nézete szerint a gazdasági ciklusok nagy jóléttel kecsegtető új technológiák és infrastruktúrák felemelkedésével veszik kezdetüket; ezután a spekulatív beruházások fékevesztett áradását táplálja, ami a részvény- és egyéb árak drámai növekedését eredményezi. Ezekben az időszakokban virágzik a pénzügyi szektor, és a laissez faire politikák válnak normává. A felívelő időszakokat azután drámai összeomlások követik, akár 1797-et, 1847-et, 1893-at, 1929-et vagy 2008-at tekintjük. Az összeomlást és a zűrzavar időszakát követően valóban realizálódik az új technológiák és infrastruktúrák potenciálja, ám erre csupán akkor kerülhet sor, ha olyan új intézmények alakulnak ki, amelyek jobban megfelelnek az új gazdaság jellemzőinek. Amikor ez megtörténik, a gazdaságok a növekedés és a társadalmi fejlődés hullámaint élik át, mint a háború utáni gazdasági csoda belle époque-ja idején.

Az új társadalom és az új gazdaság elemei már a nagy válságot megelőzően észlelhetőek voltak – és elősegítették az 1920-as évek spekulációs szappanbuborékainak felduzzadását. De sem a hatalmon lévők nem értették meg őket, sem pedig az intézményekbe nem sikerült beágyazódnuk. Azután az 1930-as évek folyamán a gazdaság megváltozott – ahogy Perez írja: „az acéliparon, a nagy elektromos berendezéseken, az óriási mérnöki munkákon és a kiterjedt vegyiparon alapuló gazdaság [...] egy olyan rendszerré alakult, amely a fogyasztók ellátását és a jelentős méretű védelmi beruházásokat állította a középpontba. Radikális kereslet-menedzsmentet és a bevételek újraelosztására irányuló intézkedéseket kellett bevezetni, amelyek számára talán a legfontosabb az állam közvetlen gazdasági szerepvállalása volt.” Ennek eredménye a tömegfogyasztás kiterjedése volt, és egy olyan gazdaság kialakulása, amelyet az elektromosság, az úthálózat és a telekommunikáció új infrastruktúrái támogattak. Az 1930-as évek során nem volt egyértelmű, hogy milyen intézményi innováció lesz a leginkább sikeres (a fasizmus, a kommunizmus és a korporativizmus egyaránt versenyben voltak), de a második világháborút követően az állam által ellenőrzött kapitalizmusnak

egy olyan formája emelkedett ki, amelyet a kertvárosok és autópályák, a jóléti államok és a makroökonomiai menedzselés jellemeztek, és ami a háborút követő növekedés alapjául szolgálhatott.

Ebből a szempontból nézve a nagy válság egyszerre volt katasztrófa és a reformok felgyorsítója. Hozzájárult olyan új gazdasági és jóléti politikák bevezetéséhez – például Új-Zélandon vagy Svédországban –, amelyek később az egész fejlett világban *mainstream*mé váltak. Az Egyesült Államokban bankreformhoz, a *New Deal*hez, és a frontról visszatérők újrafoglalkoztatásáról szóló törvény (Servicemen's Readjustment Act) bevezetéséhez vezetett. Nagy-Britanniában a válság és a háború a jóléti állam és a Nemzeti Egészségügyi Szolgálat (National Health Service) kialakítását eredményezte.

Perez, és őt megelőzően Joseph Schumpeter munkásságának egyik tétele az, hogy a régeből sok mindent el kell takarítani, mielőtt az új rátalálhat leginkább sikeres formáira. A hanyatló iparágak feltámasztása ebből a szempontból meglehetősen kockázatos politikának tűnik. Perez azt sugallja, hogy meglehet, ismét az intézményi innovációk és kísérletek egy nagy periódusának a határán állunk, amelyek új kompromisszumokra vezethetnek a tőke, a társadalom és a természet igényei között. Visszatekintve, ezek a periodikus alkalmazkodások éppoly inherens velejárói a kapitalizmusnak, mint a pénzügyi válságok – valójában a kapitalizmus csupán a válságokon és az intézményi reformokon keresztül képes hozzáidomulni a változó feltételekhez, és újra megtalálni azokat a morális iránytűket, amelyek a piacok jó működéséhez szükségesek. A 19. század alkalmazkodási folyamatai a forradalomtól való félelem jegyében formálódtak, és olyan dolgokat köszönhetünk nekik, mint az állami nyugdíjrendszerek, a közoktatás, a szakszervezetek vagy az általános választójog, amelyek valóra váltották a 19. századi liberalizmus ideáit. A következő alkalmazkodási periódusra fél évszázaddal később, a válságot és a háborút követően került sor, amely minden gazdag ország számára normává tette a szociáldemokrácia vagy kereszténydemokrácia valamilyen változatát, és arra ösztönözte az államokat, hogy kivéve részüket a GDP-ből, a piacokat irányító láthatatlan kezek mellé láthatóakat is felsorakoztassanak.

Ha valóban a küszöbön áll egy új, nagy alkalmazkodási periódus, akkor azt az ökológia, a globalizáció és a népesedés hármasszorítása fogja meghatározni. A részletes előrejelzés, hogy mindez miként fog végbemenni, értelmetlen lenne; mint mindig, most is legalább annyi lehetséges negatív forgatókönyv van, mint pozitív, a militarizmus és az önkényuralom újraéledésétől a kisebbségek stigmatizálásán keresztül egészen az ökológiai katasztrófa felgyorsulásáig. Ám az új technológiák között – a nagysebességű hálózatoktól az új energiáig, a csökkentett széndioxid-kibocsátású üzemektől a nyílt forráskódú szoftverekig és a

géntechológiáig – van egy közös pont: a kapitalizmust potenciálisan mindegyik inkább szolgálóként, mint úrként teremti újra, legyen szó akár a pénz, a munka, a mindennapi élet vagy az államszervezet világáról.

A tőke maga jó kiindulópont. A jelenlegi gazdaság egyik megkülönböztető jegye, hogy a tőkekihelyezések rendszerei nagymértékben elváltak a reálgazdaságtól. Az új tudományos ismeretek pénzügyi alapjait sokkal inkább a kormányok, és nem a piacok biztosítják, és az árukat, technológiákat és szolgáltatásokat termelő nagy cégek költségvetésének jelentős része inkább vállalaton belül generálódik, mintsem a tőzsdei mozgások eredménye lenne. Ugyanakkor a pénzpiacok tevékenységének túlnyomó része olyan finánciókéra támaszkodik, amely önmaga ellenében is működik, egyre átláthatatlanabb eszközökre támaszkodva.

Ezzel szemben már a válságot megelőzően is voltak törekvések, amelyek a tőkét a reálgazdaság érdekében igyekeztek újjászervezni, és nagyobb átláthatóságot szorgalmaztak. Voltak gyakorlati érveik (a piaci kockázat annál nagyobb, minél jelentősebb a különbség a pénzvagyton és a mögötte álló értékek között), és morálisak is (minél nagyobb ez a különbség, annál kevesebb lehetőség van arra, hogy a piac morális felelősséggel funkcionáljon). Az ilyen irányú szándékok tartalmazták azt a még tapogatózó jellegű törekvést, hogy a nyugdíjalapok könnyebben elszámoltathatóak legyenek befektetéseik társadalmi és környezeti hatásainak tekintetében (például az olyan nagy amerikai alapok esetében, mint a CalPERS vagy a Calvert); azt az igényt, hogy a tőzsdéknek ellenőrizniük kellene befektetők átláthatóságát és tisztességességét; az offshore adóparadicsomok megszüntetésére való törekvést; a szociális beruházások iparágának lassú, de szilárd növekedését (amelyre ma az USA-ban a befektetéseknek mintegy egytizede jut); és a valódi vállalkozótőke növekedését, amely hajlandó vállalni az új elképzelések és technológiák bevezetésének kockázatát (sajnálatos módon az angol ipar túlnyomó részére nem illik ez utóbbi meghatározás). Ismét hallhatunk érveket olyan nyílt tulajdonú bankok létrehozása mellett, amelyek finanszíroznák a lakásépítést, az infrastruktúrát vagy az innovációt; a Tobin-adó mellett, vagy rövidtávú beruházások extraprofitjának megadóztatása érdekében. Ha majd a brit kormány beleun abba, hogy bankok tulajdonosa legyen, akkor nyilván azt is meghatározza majd, hogy azok a bankok takarékpénztárakként vagy nyílt részvénytársaságokként kapnak-e nagyobb esélyt a túlélésre.

A történet másik érdekes eleme, hogy a tőke növekedése olyan trösztök és alapok kezében van, amelyek most azzal a dilemmával kénytelenek szembesülni, hogy komoly vagyonukat (50 milliárd font Nagy-Britanniában) ne csupán az éves osztalékok kifizetésére fordítsák, hanem saját értékrendszerük megjelenítésére is. Maga Bill Gates is ott találta magát e dilemma előtt, amikor kritikusan rámutattak, hogy alapítványa gyakran olyan beruházásokat eszközöl, amelyeknek eredménye inkább ellentétes az elérni kívánt, manifeszt célokkal.

Önmagában minden pénzt újra át lehet vizsgálni. A pénzcserélés lehetőségéhez fűződő privilégiumok a jövőben több felelősségvállalással fognak párosulni, de sok lelkesedést láthatunk a különféle, egyre megszokottabbá váló alternatív pénzek területén is, mint amilyenek a németországi helyi valuták, vagy éppen az időbankok.

A fogyasztás az a másik terület, ahol a változás jelei igazán szembeötlőek. A nagymértékben eladósodott országokban (ilyen az USA és Nagy-Britannia is) egyszerűen kevesebb kell, hogy legyen a fogyasztás, és nőnie kell a megtakarítások arányának. Eléggé ironikus módon számos, a válság közvetlen hatásainak mérséklésére tett intézkedés – így például a értékgazdálkodási adók csökkentése, vagy a pénzügyi stimuláló programok – pontosan az ellenkező hatást fejtik ki, mint amire hosszabb távon szükség van. Ugyanakkor vannak már komoly mozgalmak a tömegfogyasztás szertelenségeinek megnyirbálására: a „slow food” mozgalom, az „önkéntes egyszerűség”, a növekvő elhízás elleni rengeteg próbálkozás, mind annak a jelei, hogy a fogyasztói mentalitást egyre többen nem afféle kedélyes cimborának, hanem sunyi gonosztevőnek tekintik. Sao Paolo polgármestere, Gilbert Kassab 2006-ban betiltotta a városban a hirdetőtáblákat. David Cameron hadat üzent a fiatal gyermekeket megrontó toxikus kapitalizmusnak, és eljátszott a gondolatral, hogy személyes széndioxid-kvótákat kellene megállapítani a nagy széndioxid-kibocsátású életmód visszaszorítása érdekében. Ezeknek a trendeknek a megerősödése arra utal, hogy a gazdaság egyensúlyba a termelés és a szolgáltatás felől egyfajta „támogató gazdaság” felé mozdul el, amely a kapcsolatokon és a törődésen alapul (az óvodától és a különféle terápiáktól az organikus ételek heti elosztásáig). Ezt a trendet segítik a hálózati technológiák, és a piac periferiáin egyre erősödik azonos csoportosulásoknak a szubkultúrája, amelyek saját termékeiket kínálják a bennük tömörülő vásárlóknak (ennek jó példája az Ebbsfleet United Angliában: ez a futballklub napjainkban legalább húszezer drukker közös tulajdonában van, akiket az internet hozott össze, és a csapat tavaly megnyerte az Angol Amatőr Kupát).

Ezek a változások is azt mutatják, hogy miként tud a kapitalizmus elmozdulni a természet lerombolásának gyakorlatától valamiféle finomabb egyensúly felé. A németországi BMW üzemeit meglátogatva az ember egy olyan kapitalizmus működését figyelheti meg, amely arra törekszik, hogy a gépkocsikba kerülő anyagok mindegyike újra feldolgozható legyen. Ezek a termelési rendszerek már egy másféle ipar elképzelését jelzik; ennek fogják szentelni a 2010-es Sanghaji Világkiállítást, ahol a világ leggyorsabban növekvő iparú országa bemutatja egy olyan alacsony széndioxid-emissziójú kapitalizmus vízióját, amely meglehetősen különbözik a Kína által az elmúlt két évtized során követett úttól.

A tudás maga is kettéosztja a kapitalista modelleket és kooperatív alternatívákat. Egy évtizede még minden kormány iparpolitikája arra törekedett, hogy premizálja a szellemi tulajdon létrehozását és védelmét.

Az egyetemeket arra készítették, hogy áruba bocsássák elképzeléseiket és ötleteiket, azon az alapon, hogy pénzügyi ösztönzés nélkül esély sem lesz a biotechnológia, vagy az új generációs mesterséges értelem kifejlesztésére. Ám itt is kialakultak olyan modellek, amelyek nem feleltek meg ezeknek a várakozásoknak. Az interneten használt szoftverek jelentős része nyílt forráskódú. A kreatív közösségi hozzáállás (creative commons) egyre inkább teret nyer a kultúra területén a hagyományos szerzői jogokkal szemben, és a Wikipédia a posztkapitalizmus akaratlan szimbólumává emelkedett.

A harmadik szféra, ahol a változások tanúi lehetünk, a munka világa. A munka sokféle lehet, és a különféle változatok között óriási különbségek vannak a fizetések, a munkavégzés vagy a befolyás tekintetében. Egyes területeken a válság új elemeket adhat ahhoz a régi elképzeléshez, hogy inkább a munkásoknak kellene a tőkét alkalmazniuk, mint fordítva. Olyan kooperatívák jöttek létre és prosperálnak, mint a Mondragon-csoport (amelynek több, mint százezer dolgozója van, akiknek száma minden évtizedben megduplázódik), és olyan, a dolgozók tulajdonában lévő cégek, mint a John Lewis. A hosszú távú trend más szektorokban is az, hogy egyre több ember akar a munkában célt, és nem eszközt látni, és a fizetések mellett egyfajta önmegvalósítást is találni. Mindazonáltal, ebben az esetben az a döntő kérdés, hogy vajon a kapitalizmus képes lesz-e új módon alkalmazkodni a családhoz. A kapitalizmus egyre intenzívebben szívárog be a családi életbe, és a várható nagy foglalkoztatottság-növekedés számos szektora éppen a család perifériáin található, az egészségvédelem és a nevelés területén. Ám annak is mindenütt vannak jelei, hogy fokozódnak a feszültségek a munka és a család között, ahogy a munkavállalók egyre növekvő része – főleg a nők közül – arra kényszerül, hogy a munkája mellett egyszerre viseljen gondot a gyerekekre és az idős szülőkre. Ez megerősíti, hogy milyen életbevágó fontossága van a családnak a jövő állampolgárait meghatározó gyakorlat és attitűd kialakításában, bár még mindig messze vagyunk a jogok és viszonyok új felépítményének kialakulásától.

Sok ezen változások közül arra készíti az államokat, hogy ismételten átgondolják a kockázatok társadalmisításának hogyanját és mikéntjét. Az utolsó két alkalmazkodási etap – a tizenkilencedik század végén és a huszadik század közepén – éppen a kockázatokról szólt, amikor a kormányzatok felvállalták, hogy megóvják az embereket az öregkori elszegényedés fenyegetésétől, vagy attól a veszélytől, hogy egészségi állapotuk vagy munkahelyük elvesztése tisztsa nyomorba őket. Úgy látszik, Kína is nekilendült, hogy ezen a téren behozza a Nyugatot: rettenetesen szüksége van egy életképes jóléti államra és közegészségügyi rendszerre ha a kommunista párt a hatalomban marad, és továbbra is politikai ellensúlyt kíván képezni a kapitalizmus túlkapásaival szemben. Másutt a gondoskodás és a nevelés lesz a fő csatatér. Ahogy a társadalom öregszik, mindenki számára ésszerű lesz, hogy biztosítsa magát,

és még akár az is, hogy ezeket a biztosításokat a DNS-vizsgálatok és az életmód figyelembevételével kalkulálják ki. Ám a tapasztalatok azt mutatják, hogy nehéz olyan öregségi biztosításokat kidolgozni, amelyek egyszerre hatékonyak, és még igazságosnak is látszanak. A többség számára, ahogy a várható életkor kitolódik és az önellátásra való képtelenség lassan normává válik, egyre nagyobb a szakadék az igényeik és a kínálat között. Egy nemzedéken belül ott fogunk állni a kollektív gondoskodás óriási expanziójának a küszöbén, mert egyként fenyeget majd bennünket az önellátásra való képtelenség és a szenilitás veszélye, illetve az, hogy segítő utódok és társak nélkül egyedül maradunk. Ez a gondoskodás az emberek egészségi állapotának sokkal akkurátusabb ismeretén, illetve a kezelés nagyobb hatékonyságán fog alapulni, és kétségkívül üzleti lehetőséggé válunk. Ám az erősen kétséges, hogy ez valamiféle kapitalisztikus jellegű üzlet lesz.

A kormányok vélhetően jobban belefolyanak majd a pénzügyi szolgáltatásokba. Mind ez ideig a pénzügyi szolgáltatások figyelemreméltó lassúsággal alakítottak ki olyan kínálatot, amely jobban megfelel az aktuális igényeknek – így például olyan változtatható jelzalog-konstrukciókat, amelyeket az ember félrerakhat arra az időre, amikor kikerül a munkából. Ám néhány kormányzat (mint Dánia vagy Szingapúr esetében) személyi, költségvetési alapú számlákat kínál az állampolgárainak, és nem nehéz elképzelni olyan szolgáltatást, ahol az emberek pénz kölcsönözhetnek egy időre, a gyereknevelés vagy éppen a munkanélkülivé válás miatt, és aztán azt a banki szolgáltatásoknál jóval kisebb költségekkel, adó formájában fizetnék vissza az elkövetkező két-három évtizedben, vagy éppen az ingatlanjaikra terhelnék őket.

Személyes jóléti számlák; személyes egészségbiztosítás; személyes széndioxid-kvóták. Bármelyik részét képezheti egy olyan felépítménynek, ahol a megreformált állam együttesen kezeli a kockázatokat, és egyben személyre szabja szolgáltatásait. Mindegyik olyan *new dealek* része lehet, amelyek az új jogokat a takarékosásra irányuló nagyobb ösztönzéssel elegyítik, amiből az egészségügy és az oktatás finanszírozható, és megoszthatóak a munka nagyobb rugalmasságának költségei.

Az utolsó nagy alkalmazkodási periódusok az államról szóltak, és a recessziók csapásai alatt az államok egyre több aktív szerepet vállaltak. Ám a biztonság néhány legfőbb garanciája kívül esik a kormányzatok közvetlen hatókörén. Az Egyesült Államokban húsz év alatt tíz százalékról huszonöt százalékra nőtt azoknak a száma, akiknek saját bevállásuk szerint nincs kivel megbeszélniük fontos dolgaikat. A modern biológia és a társadalomtudományok megerősítették, hogy nagymértékben társadalmi lények vagyunk – boldogságunk, önértékelésünk, értékünk, sőt az életünk is a másokkal való kapcsolatuktól függ. Nincs inherens ellentmondás a kapitalizmus és a közösség között. De megtanultuk, hogy ezek a kapcsolatok nem automatikusak: ápolni és díjazni kell őket, és azok a társadalmak, amelyek az értéktöbblet jelentős részét annak

reklámozásába forgatják vissza, hogy az egyéni fogyasztás a legjobb út a boldogsághoz, nagy árat lesznek kénytelenek fizetni ezért.

Az, hogy a társadalmi kapcsolataink legalább annyira fontosak, mint a jövedelmünk, talán megváltoztatja a politika hozzáállását is. A gazdasági lejtmenet rövid távú hatásaként először minden figyelem a GDP kiábrándító csökkenésére összpontosul. Ám a hosszabb távú trendek annak felismerése felé mutatnak, hogy a GDP-nél fontosabbak a különféle társadalmi intézkedések sikerei, beleértve a jó életet. A múlt évben az OECD Nobel-díjasok ragyogó karát mozgósította, akik azt hangsúlyozták, mi minden lehet „a GDP-n túl”: Sarkozy elnök kijelentette, hogy kész elfogadni néhány javaslatukat, Obama olyan intézkedéseket tervez, amelyekkel az egészségügyi ellátás színvonalát emelné, zöldebbé tenné a városokat és jobb oktatást biztosítana, ahelyett, hogy csupán azt méricskélné, mennyit költöttek az emberek.

Túl van a GDP-n a vállalatok irányításának egy pluralistább elképzelése is. Évtizedekig a tőzsdéken jegyzett nyílt kft-k jelentették a normát. Ám a jelenlegi válság arra emlékeztet minket, hogy a változatosabb üzleti formák egyben nagyobb rugalmasságot is jelentenek. Azok a lakásszövetkezetek, amelyeket nem privatizáltak, jobban átvészelik a válságot a privatizáltaknál. A különféle alapok könnyebben túlélnek a válságot, mint a hagyományos üzleti formák, és Nagy-Britannia mintegy 55 ezer szociális vállalkozása hamarabb magához fog térni, mint azok, amelyeknek nincs szociális küldetésük. Nem meglepő, hogy a konzervatívok kacérkodnak az olyan politikák gondolatával, amelyek megerősítenék a hitelszövetkezeteket és a közösségi befektetési alapokat, a mezőgazdasági szövetkezeteket és az energiaszolgáltató cégeket – mindez egy olyan gazdasági vízió része, amely felválthatná az 1980-as évek privatizációs lendületét.

A kapitalista válság természetesen globális, és megmutatja a fél évszázaddal ezelőtt felállított nemzetközi intézmények korlátait. Kína egyre fontosabb szerepet kezd játszani a megerősített Valutaalapban és Világbankban, de mögötte már ott sorakozik India és Brazília is. A G20 véget vetett annak, hogy a G8 az egyetlen klub, amelyik számít. És a partvonal mellett már ott sorakoznak a lehetséges új intézmények, a széndioxid-kibocsátás ellenőrzésére és kezelésére, vagy bárminek a felügyeletére a globális migrációtól a biotechnológia szabályozásáig; és az olyan, még kevésbé formális intézmények, amelyek a világ közvéleményét kapcsolják be a döntésekbe, az e-parlamentektől az olyan globális aktivista kampány-platformokig, mint például az *Awaaz* online újság.

Senki sem tudhatja előre, hogy ezekből a lehetőségekből melyik válik majd valósággá. Alapjában véve a társadalmi rendszerek előtt számtalan út áll. Ám a történelem azt mutatja, hogy a kulcsfontosságú pillanatokban az evolúció roppant szelektívnek bizonyul. Csupán néhány modell bizonyul életképesnek és fenntarthatónak a meghatározó technológiák, értékrendek és hatalmi struktúrák között.

A válság első szakaszában a kapitalizmus utolsó korszakának nagy, bukásra álló (de jó kapcsolatokkal rendelkező) iparágai voltak azok, amelyek a legnagyobb sikerrel követelték ki maguknak a támogatásokat. Ám az érvek elmozdulnak – a múlt hibáinak bebetonozásánál fontosabbá válik, hogy miként képesek az újjáépítés projectjei elősegíteni a jobb foglalkoztatást, biztosítani a jövőt (mint San Franciscóban, ahol az elektromos gépkocsiknak építenek ki infrastruktúrát, vagy Korea kiterjedt zöld munkahely programja esetében). Mind ez ideig nem tudni, hogy ki lesz az a politikus, aki képes lesz megfogalmazni egy, a huszonegyedik század igényeinek jobban megfelelő „szolgálókapitalizmus” vízióját. David Cameron tett néhány ilyen irányú lépést – egész komolyakat ahhoz képest, hogy tőzsdei alkuszok nemzedékeinek leszármazottja. Gordon Brown egy parókia szülötte, de ő is mélyen belekeveredett a válságba. Obama ideális adottságokkal rendelkezne egy új vízió felvázolásához, ám eddig éppen annak a rendszernek a bajnokaival vette körül magát, amely összeomlani látszik.

Mindennek eredményeképpen egy komoly politikai űr tárul fel. Rövid távon ezt düh, félelem és zavarodottság fogja betölteni. Hosszabb távon talán a kapitalizmus egy új víziója talál majd helyet benne, amely egyaránt új kapcsolatot épít a társadalommal és a természettel; egy olyan elképzelés, amely tisztában lesz vele, hogy mit akarunk és mit nem. A demokráciák korábban mindig megszelídítették, vezették és újjáformálták a kapitalizmust. Véget vetettek az emberek adás-vételének, megszüntették a szavazatokkal és a közhivatalokkal való kereskedelmet, a gyermekmunkát és a szervkereskedelmet, jogokat és szabályokat vezettek be, miközben erőforrásaikat arra mozgósították, hogy kielégítsék a kapitalizmus igényeit a szaktudásra és a tudományra – és a konfliktusoknak, illetve az együttműködéseknek ebből az elegyből táplálkozott a világ soha nem látott fejlődése az elmúlt évszázadban.

Hogy megtudjuk, mi vár ránk, lehet, hogy felfelé kell tekintenünk. A látóhatár talán a legalkalmasabb annak a felmérésére, hogy melyek egy társadalom értékei, és kik diszponálnak a megtermelt többletek felett. Néhány évszázaddal ezelőtt a városok legnagyobb épületei az erődök, templomok és kolostorok voltak; azután egy ideig a paloták. Nagyjából a tizenkilencedik századra a középületek, a vasútállomások és a múzeumok túlszárnyalták őket. Azután a huszadik század végén mindenütt bankok emelkedtek. Nem sokan hiszik azt, hogy sokáig ott maradnak. De hogy mit hoz a jövő – nagy szórakoztató-palotákat és sportcsarnokokat; egyetemeket és kiállítótermeket; víztornyokat és függőkerteket; vagy éppen biotechnikai birodalmakat? Fel kell frissítenünk képzelőerőnket, és keresztültekinteni az éppen szétterjedő viharfelhőkön, hogy meglát-hassuk, mi rejtezik mögöttük.

(Eredeti megjelenés: Prospect Magazine, 2009. április 26.)

(Fordította: Konok Péter)